

İLK DÖNEM ARAP DİLCİLERİNDE FONETİK ÇALIŞMALAR: EL-HALİL B. AHMED EL-FERÂHİDİ ÖRNEĞİ

Ahmet Yüksel*

Özet:

Arapça'nın fonetik yapısıyla ilgili bu makalede, ilk dönem Arap dilcilerinden el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin seslerle ilgili çalışmaları ele alınmakta, onun bu ilmin uzmanı ve bu alanda kendisinden sonra gelen dilcilerin örnek alarak kaynak gösterdiği bir önder olduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, sesler, harfler, mahreç, sıfat, uyum.

ABSTRACT

The Linguistic Works in the Early Arabic Linguisticians: The Example of al-Khalil b. Ahmad al-Farahidi

This article examines the thoughts of phoneme of al-Khalil b. Ahmad al-Farahidi who is the early Arabic linguisticians. In this context, it first elaborates the origins (outlet, channel) of the words, their features, and their relations with each other in terms of harmonious or inharmonious based on the work of *al-Ayn* belonged to al-Khalil, secondly, it compares the thoughts of al-Khalil with the thoughts of those who came after him. It concludes that al-Khalil is the first master scholar in this field, and he has become a basic source for those who followed him in this era.

Kew words: al-Khalil b. Ahmad al-Farahid, phonemes, letters, channel, characteristics (adjective) and harmony.

Giriş:

İslam coğrafyasının genişlemesinden sonra diğer milletlerin dille-riyle tanışan Araplar kendi dillerini başka dillerin etkisinden korumak için dil çalışmalarına özel bir önem vermişlerdir. Bu bağlamda h. II. asırdan itibaren hem gramere dair eserler telif edilmiş; hem de Arap-ça'nın ses özellikleri ilmî ve tecrübî yöntemlerle incelenmeye başlanmıştır. el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) bu konunun en güzel örneğini teşkil eder. Halil, *el-'Ayn* adlı eserinde, bizzat kendisinin ortaya

* Doç. Dr., O.M.Ü. İlh. Fak. Arap Dili ve Belâğatı Ana Bilim Dalı
(e-posta: ayuksel@omu.edu.tr)

koyduğu sese dayalı bir yöntem izlemiş ve harflerin mahreçlerini esas alarak ‘ayn harfiyle başladığı için kitabına *el-‘Ayn* adını vermiştir. Eserin mukaddimesindeki sesle ilgili bilgiler, onun bu ilim dalındaki bilgisi yanında bu ilmin üstadı ve öncüsü olduğunu da gösterir. *el-‘Ayn*’da uygulanan yöntem daha önce hiçbir sözlükte görülmemiştir¹.

Bazı müsteşrikler el-Halil’in yaşadığı dönemde Basra’da çok sayıda Hind’li nüfusun bulunduğunu ve el-Halil’in eski Hind Sanskritçesine ait olan mahreç esasına dayalı bu sistemi onlardan aldığını, sesler ve müsikiye olan meylinin de Hindlilerin tesirinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Ancak bunların ikna edici delilleri yoktur². Onların dedikleri gibi olsa bile Araplar arasında seslerin tasnifinin önemine ilk dikkat çeken ve ses çalışmalarını başlatan el-Halil olmuştur³.

el-Halil’in sesbilimin temellerini attığı bu eserin mukaddimesinde, Arapça seslerin tahlili ve incelenmesi ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Araplar dışındaki dillere fonetik konusundaki bu bilgilere el-Halil’den asırlarca sonra ulaşılmıştır. Bu bakımdan el-Halil Arap filolojik düşünce tarihinde ilk sistematik sesbilim çalışmasının sahibi sayılır⁴.

I-el-Halil’e Göre Harflerin Tertibi:

el-Halil’in, bu sözlüğü ortaya koyduğu dönemde iki ses sistemi vardı. Birisi Süryâniler tarafından bilinen⁵ ve Sâmi dillerinin tâbi olduğu⁶ Ebcad sistemi; diğeri ise Nasr b. ‘Asım (ö. 89/708)’ın ortaya koyduğu ve harflerin noktalamasını yaparken onları şekillerine göre dizdiği elif-bâi sistemdir. Bu ikinci sisteme göre, harfler elif, bâ, tâ, sâ, cîm, hâ, hı, dâl, ... şeklinde sıralanmaktaydı⁷. el-Halil bu iki sistemden hiçbirini

¹ İbrâhim Enis, “Cuhûdu ‘Ulemai’l-‘Arab fi’d-Dirâseti’s-Savtiyye”, *Mecelletu Mecma’i’l-Lügati’l-‘Arabiyye*, Kahire, c. 15, (1962), s. 42; Hâzım Süleymân el-Hullî, “el-Halil Râidü ‘İlmi’s-Savt”, *Mecelletü Mecma’i’l-Lügati’l-‘Arabiyye bi-Dimaşk*, c. 68, sy. 2, (1413/1993), s. 195; Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Halil b. Ahmed”, *DİA*, XV, 309-310.

² İ. Enis, *a.g.m.*, s. 42

³ el-Hullî, *a.g.m.*, s. 195; Aylân b. Muhammed el-Hâzîmî, “el-Esvâtü’l-‘Arabiyye beyne Halil ve Sibeveyh”, *Buhûsü Külliyyeti’l-Lügati’l-‘Arabiyye*, c. XI, Mekke, h. 1404-1405, s. 348-349; Kenan Demirayak-Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 2000, s. 141-142.

⁴ Muhammed Hassân et-Tayyân, “İlmu’l-Esvât ‘inde’l-‘Arab”, *Mecelletü Mecma’i’l-Lügati’l-‘Arabiyye bi-Dimaşk*, (c. 69, sy. 4, (1415/1994), s. 779; el-Hâzîmî, *a.g.m.*, s. 348.

⁵ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî A’mâluhü ve Menhecuhü*, Dârü’r-Râid el-‘Arabî, Beyrut, II. baskı, 1406, 1986, s. 96.

⁶ Mehdî el-Mahzûmî, *‘Abkariyyün mine’l-Basra*, II. Baskı, Dârü’r-Râidî’l-‘Arabî, Beyrut, 1406/1986, s. 36; Hilmi Halil, *et-Tefkirü’s-Savtî ‘inde’l-Halil*, Dârü’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, İskenderiye, I. Baskı, 1988, s. 13.

⁷ Hilmi Halil, *et-Tefkirü’s-Savtî ‘inde’l-Halil*, 13; Harflerin elifbâi sıralamasının da değişik bölgelerde farklı dizini yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhâdî et-Tâzî, “Tertibu’l-Hurûfi’l-Ebcadiyye beyne’l-Meşârika ve’l-Meğaribe”, *MMLA*, sy. 56, Kahire, 1405/1985, s. 197.

almamıştır. Elif illetli bir harf olduğu için elif, bâ, tâ... şeklinde elifle başlamayı uygun görmemiştir⁸. Ebced, hevvez, huttî... diye yine elifle başlayan ebced tertibini de esas almamıştır. Çünkü hemze sert ve patlarlı bir harftir, yumuşatıldığında yâ, vâv ve elif olur⁹. el-Halîl'in ses çalışması temelde harflerin mahreçleri, sıfatları ve uyumu konularını esas alır.

el-Halîl konuşmanın boğaz ve ağız boşluğu yoluyla gerçekleştiğini ve boğazın en aşağısındaki harfin söze başlamaya en uygun harf olduğunu kabul etmiş, harflerin mahreçlerine ve konuşma organlarındaki yerleşimine göre sıralamasının en sağlam ilmi sıralama olduğunu kabul etmiştir¹⁰. Çünkü el-Halîl, harflerin tabiatlarının seslerine ve yankılarına göre değiştiğini tespit etmiş, bu seslerin ağız boşluğundaki boğumlanma noktalarını belirlemiştir. Nağmeler hakkındaki bilgisi de bu konuda etkili olmuş¹¹ ve mahreç yönüyle değil de açıklık ve netlik olarak ilk harf olduğu için sözlüğüne 'ayn harfi ile başlamıştır¹². el-Halîl'e göre mahreç olarak ilk harf, boğazın en derininden çıkan hemze'dir¹³. Sîbeveyh (ö. 180/796)'e göre de hemze mahreç yönünden harflerin ağza en uzak olanıdır¹⁴. Sîbeveyh şöyle der:

"Hemze (◌) harflerin ağza en uzağı ve en aşağıda olanıdır. Hâ (هـ) da aynı şekildedir¹⁵. Harflerin mahreçlerinden söz ederken ise şöyle der: "Boğazda üç mahreç vardır. En aşağısı hemze, hâ ve elif'in mahrecidir. Ortası 'ayn (ع) ve hâ (ح)'nin mahrecidir. Ağza en yakın olan kısmı (ed-na'l-halk) ise ğayn (غ) ve hâ (خ)'nin mahrecidir¹⁶.

Çağdaş dölçiler de hemze'nin mahreci konusunda el-Halîl ve Sîbeveyh'ten farklı bir şey söylememişlerdir. Onlara göre de hemze'nin mahreci boğazın ağza en uzak olan tarafıdır¹⁷.

Bu noktada akla şu soru gelmektedir. el-Halîl mahreç olarak en aşağıdaki harfin hemze olduğunu kabul ettiği hâlde, sözlüğüne niçin hemze'yle başlamamış da 'ayn'la başlamıştır?

⁸ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî, Dârü'r-Reşîd, Bağdad, 1980-1985, I, 47.

⁹ el-Halîl, *a.g.e.*, nşr., I, 52.

¹⁰ *a.e.*, I, 47.

¹¹ Mehdi el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî*, 97.

¹² el-Halîl *a.g.e.*, Mukaddime kısmı, I, 17; 'Abdurrahmân Celaeddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), *el-Muzhîr*, nşr. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ ve ark., Matba'atü 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, trz., I, 90.

¹³ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 52.

¹⁴ Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber (ö. 180/796), *el-Kitâb*, nşr. 'Abdüsselâm Hârûn, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1385/1966. II, 167.

¹⁵ Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 253.

¹⁶ *a.e.*, II, 405.

¹⁷ Mahmûd es-Sa'rân, *'İlmü'l-Lüga*, Dârü'l-Me'ârif, Mısır, 1962, s. 171; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Lüğaviyye*, Matba'tü Nahdati Mısır, Kahire, 1971, s. 77; 'Abdüssabûr Şâhin, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi Dav'i 'İlmi'l-Lügati'l-'Amm*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, trz., s. 24

es-Süyûti (ö. 911/1505)'nin İbn Keysân¹⁸ (ö. 299/911)'dan naklettiğine göre, el-Halil, 'ayn harfini temel almasının nedenini şöyle açıklar: "Hemzeyle başlamadım. Çünkü hemze noksanlaşır, değişir ve hazfe uğrar. Elif'le de başlamadım. Çünkü o, ne bir isim, ne de bir fiilde -zâid veya mübdel olması hariç- kelime başında gelmez. Hâ (هـ) ile de başlamadım. Çünkü o mehmüsdür, hafîdir, sesi yoktur. Bu yüzden ikinci bölgeye indim. Orada 'ayn (ع) ve ha (ح) vardı. 'Ayn'ın daha açık ve net olduğunu gördüm ve te'lifde en güzel olsun diye 'ayn'la başladım"¹⁹.

Harflerin tertibi konusunda el-Halil'in izlediği bu yöntem, onun çok erken bir dönemde sesin akciğerlerden çıkan hava sebebiyle meydana geldiğine dair bilgisinin olduğunu göstermektedir. Nitekim onun, vâv, yâ, leyyin elif ve hemze'nin mahrecini belirlemesi ve bunları "el-hurûfu'l-cevfiyye-hevâiyye/Boğaz ağız boşluğundan çıkan harfler" diye isimlendirmesi de bunu teyit etmektedir²⁰.

II-el-Halil'in Mahreç Belirleme Yöntemi:

Harfleri ilk defa deneysel bir yöntemle ele alarak, onların boğumlanma noktalarını belirleyen dilci, el-Halil olmuştur. el-Halil harflerin boğumlanma noktalarını belirlerken harfin başına fethalı bir hemze getirmiş, harfi de sakin hâle getirerek mahrecini belirlemiştir: أَب /eb, ائ /et, أَح /ah, أَ /a', أَ /ağ,....şeklinde harfleri çıkarıyordu²¹. el-Halil'in bu yöntemi kendisinden sonra gelen dilciler tarafından da izlenmiştir. Sibeveyh de harfleri sâkin olarak telaffuz etmiş, ancak el-Halil fetha ile yaptığını o, kesra ile gerçekleştirmiştir. el-Halil'in harfleri hareke hâlinde değil de, sükun hâlinde test etme uygulamasını İbn Cinnî'de de görmekteyiz. İbn Cinnî şöyle der: "Bir harfin sesini öğrenmek istersen, yapacağın şey: o harfi harekeli değil, sâkin olarak söylemektir. Çünkü hareke harfi yerinden oynatar ve onu parçası olduğu harfe doğru çeker. Sonra sâkin harfle söze başlanmayacağı için, harften önce kesreli bir vasıl hemzesi getirir ve şöyle dersin: ائ /ik, أَح /ic .... Diğer harfler de bunun gibidir"²².

¹⁸ Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân Ebü'l-Hasen. Nahvi Müberrid ve Sa'leb'den öğrenmiştir. İbn Mucâhid, İbn Keysân'ın Müberrid ve Sa'leb'den daha nahivci olduğunu söyler. Bk. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Kahire, 1343/1931, I, 335; Celâleddin 'Abdurrahmân es-Süyûti (911/1505), *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atü 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1384/1964, I, 18.

¹⁹ es-Süyûti, *el-Muzhîr*, I, 90.

²⁰ el-Halil, *a.g.e.*, I, 57.

²¹ *a.e.*, I, 47.

²² İbn Cinnî harekelerin aslında med harflerinin bir parçası olduğunu söyler. Örneğin fetha med harfi olan elifin, kesre yâ'nın damme ise vâv'ın bir parçasıdır. Hareke biraz uzatılarak okunacak olursa med harfi ortaya çıkar. Bk. 'Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002), *Sırru Sinâ'ati'l-İrâb*, nşr. Mustafâ es-Sakkâ ve arkadaşları, el-Cüz'ü'l-evvel, Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, I. Baskı, 1374 /1954, II. Nüsha, Dirâse ve nşr. Hasan Hindâvi, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, I. Baskı, 1405/1985, I, 7, 17.

İbrâhîm Enîs, harfleri test etme konusunda, el-Halîl, Sîbeveyh ve İbn Cinnî'nin bu yöntemlerinin günümüzdeki Avrupalı dilcilerin yöntemleri ile örtüşüğünü söyler²³.

III-el-Halîl'e Göre harflerin Tasnif ve Tertibi:

el-Halîl harflerin sayısını 29 olarak belirlemiş; onları sahîh adını verdiği ünsüz ve cevîf adını verdiği ünlü harfler şeklinde ikiye ayırmıştır. Boğaz ve iki dudak arasındaki konuşma organlarını tanımlamış ve harflerin bölgelerini ve bu organlardaki boğumlanma noktalarını belirlemiştir. Buna göre: "Arapça'da 29 harfin 25'i sahîh'tir. Dördü boğaz ve ağız boşluğundandır. Bunlar vâv, yâ, elif ve hemze'dir. Bunlar boşluktan çıktığı ve sahîh harflerin aksine dil, boğaz ya da küçük dildeki boğumlanma noktalarından birine dahil olmadığından "cevîf" diye isimlendirilmişlerdir. Bunlar boğaz ve ağız boşluğundan başka bir bölgeleri yoktur"²⁴.

1-Boğaz Harfleri (الحروف الحلقية)

el-Halîl boğazdan başlayarak harflerin mahreçlerini dikkatle belirlemiştir. Buna göre en aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla ع , ح ve ه gelir. Mahreçleri yakın olmasına rağmen, ح 'yı ع harfinden ayıran bu harfteki *hette* sıfatıdır. Aynı şekilde ه harfini ح'dan ayıran da ه'nin *hettesidir*. Bu üç harf aynı bölgede yer alır. Sonra خ ve غ aynı bölgededir. Bunların hepsi boğazdan çıkan harflerdir²⁵. Boğaz harfleri Halîl'e göre ع , ح , ه , خ , غ şeklinde sıralanır.

2-Küçük Dil Harfleri (الحروف اللهوية)

el-Halîl'e göre, boğaz harflerinden sonra küçük dil harfleri (lehevî harfler) gelir ki bunlar ق ve ك olmak üzere iki harftir. ك daha yukarıda, yâni ağzın başlangıcına daha yakındır²⁶. Sîbeveyh²⁷ ve İbn Cinnî²⁸ de bu konuda el-Halîl'i izlemiş, çağdaş dilciler ise bu ikisinin lehevi olduğu ve ق'nın daha aşağıda olduğunu söylemişlerdir²⁹.

3-Şecrî Harfler (الحروف الشجرية)

el-Halîl'e göre lehevî harflerden sonra ج , ش , ض gelir. Bunlar dil ucundan çıkan harflerdir³⁰. Çağdaş dilciler demiştir ki: " ج dış eti (lisevî)

²³ Enîs, a.g.m., s. 43.

²⁴ el-Halîl, a.g.e., I, 57.

²⁵ el-Halîl, a.g.e., 57-58.

²⁶ a.e., I, 58.

²⁷ Sîbeveyh, a.g.e., II, 405.

²⁸ İbn Cinnî, *Sirru Sinâ'ati'l-İrâb*, I, 52.

²⁹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Lügaviyye*, 88.

³⁰ el-Halîl, a.g.e., I, 58.

ve damak harfidir (hankî). ش ve ي da aynı şekildedir. Çağdaş dilciler, ilk dönemdeki dilcilerin dâd'la ilgili olarak söylediklerini ise yeterli görmüşlerdir³¹.

Dâd harfî Arapça dışındaki diğer dillerde bulunmayan bir harftir. Bu nedenle Araplara “Dâd'ı konuşanlar” denir”. İbrâhîm Enîs ise *el-Esvâtü'l-Luğaviyye* adlı eserinde, Arapların fethettiği bölgelerin halklarına ve hatta Arabistan'daki bazı Arap kabilelerine dâd harfini söylemenin çok zor geldiğini, bu nedenle Arapça'ya “Lugatu'd-dâd” (Dâd lûgati) denildiğini ve dâd harfini o eski telaffuzun sadece Kureyş lehçesine ait bir özellik olduğunu söyler³².

4-Dil ucu harfleri (الحروف الأسلية)

el-Halîl'e göre şecrî harflerden sonra, ص / sâd, س / sîn, ز / zây 'in mahreci gelir ki bunlara “dil ucu harfleri” anlamında “el-hurûfu'l-eseliyye” adını verir. Çünkü bunların mahreci dilin ucu³³, yâni keskin tarafıdır. Bu üç harf aynı bölgededir. Sibeveyh bu harflerin mahrecini dil ucu ve ön dişlerin az yukarısı arası ile sınırlar. Fakat sıralamayı değiştirir. Ona göre bu harfler ز / zây, س / sîn ve ص / sâd şeklinde sıralanır³⁴.

Sibeveyh eselî harflerin sıralamasında el-Halîl'e katılmadığı gibi ت ، د ، ط 'yi bu harflerden öne almasıyla da ondan farklı bir sıralama yapmıştır. Çağdaş dilciler ise ص / sâd, س / sîn ve ز / zây'ın yer aldığı bölgenin د ، ط ، ve ت 'nin yer aldığı bölgeden önce olduğu konusunda el-Halîl'le aynı görüştedirler. Bazıları bu harflere “diş harfleri” anlamında “الأحرف الأسنانية” adını vermişlerdir³⁵.

5-Damak Harfleri (الحروف النطعية)

el-Halîl'e göre, eselî harflerden sonra ت ، د ، ط gelir. Bu harfler aynı bölgeden; üst damağın ön tarafından çıkan harflerdir. Yani bu harfler damak harfleridir. (الأحرف النطعية)³⁶. Çağdaş dilciler bu harflerin dil ucu ile üst ön dişlerin dibindeki etlerden çıkan (esnâni-lesevî) harfler olduğu konusunda el-Halîl'le aynı görüştedirler³⁷. Fakat onlar ط 'yi bir grupta, ت ve د 'i bir grupta ele alırlar³⁸. Her ne kadar ط / tâ harfî ت / tâ'dan farklı değilse de ط itbâk sıfatıyla / tâ'dan ayrılır³⁹.

³¹ Mahmûd Sa'rân, *İlmü'l-Lüğa*, s. 194, 198, 200.

³² İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Luğaviyye*, 52.

³³ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 58.

³⁴ Sibeveyh, *a.g.e.*, II, 405.

³⁵ Kemâl Bişr, *İlmü'l-Luğati'l-'Amm*, - el-Esvât, 109.

³⁶ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 58.

³⁷ Kemâl Bişr, *a.g.e.*, 129-130.

³⁸ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî*, 62.

³⁹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Luğaviyye*, 62.

6-Dış Eti Harfleri (الحروف اللثوية)

el-Halil'e göre, damak haflerinden sonra dış eti harfleri: ث، ذ، ز ظ/zâ, /zel ve /se gelir. Bunlar aynı bölgedendir ve bunlar *lisevî harfler*'dir. Çünkü bunların başlangıcı dış etindedir⁴⁰. Sibeveyh de bu harfleri el-Halil'in sıraladığı sıralamıştır⁴¹. Çağdaş dilciler ise bu harflere "Dış arası harfleri" adını vermişlerdir⁴². Fakat el-Halil bu harfleri dış etine nispet eder. Çünkü hava bu harflerin telaffuzu esnasında dış etine çarpar, sonra dişlerin arasından çıkar. Dış eti bu harflerin mahreci değil, bölgesidir⁴³.

7-Dil Ucu Harfleri (الحروف الذلقية)

el-Halil'e göre, lisevî harflerden sonra, ر /râ, ل /lâm ve ن /nûn gelir. el-Halil bunlara "Dil ucu harfleri" anlamında "el-hurûfü'z-zülkiyye" adını verir. Çünkü bunların başlangıcı dilin ucudur⁴⁴. el-Halil, bunları aynı bölgeden harfler saymıştır.

8-Dudak Harfleri /Dudaksıl Harfler (الحروف الشفوية)

el-Halil'e göre, zelkî harflerden sonra fâ (ف), bâ (ب) ve mîm (م) gelir. Bunlara "dudak harfleri" anlamında "el-hurûfu's-Şefeviyye" adını verir ve bunları aynı bölgeden sayar. Bunların başlangıç noktası ise iki dudak arasındadır⁴⁵. Sibeveyh bu konuda el-Halil'le aynı görüştedir. O sadece fâ'yı alt dudağın içi ile üst ön dişlerin ucu arasından sayar. Bâ, mîm ve vâv harflerinin mahreci de iki dudak arasındadır⁴⁶. Sibeveyh, el-Halil'den farklı olarak şefevî harflere vâv'ı da ekler. Nûn ve mîm harflerinin telaffuzu konusunda el-Halil'den biraz daha ileri giderek onun hiç değinmediği bu iki harfteki gunne özelliğine değinmiş ve bununla ilgili ilmi bir tecrübeye de işaret etmiştir⁴⁷.

Sibeveyh, el-Halil'den farklı olarak mîm ve nûn harfindeki gunne özelliğine işaretle şöyle der: "Ağızda ve genizde nûn ve mîm üzerinde durulur ve bunlarda gunne yapılır. Bunun delili şudur: Şayet burnunu tutar, sonra iki harfi söylersen, bu durumun bu iki harfi bozduğunu görürsün"⁴⁸.

⁴⁰ el-Halil, *a.g.e.*, I, 58

⁴¹ Sibeveyh, *a.g.e.*, II, 405.

⁴² Mahmûd Sa'rân, *İlmü'l-Lûğa*, 190. Kemâl Bişr, *a.g.e.*, 152, 153.

⁴³ Hilmi Halil, *et-Tefkirü's-Savtiyyü 'inde'l-Halil*, 32

⁴⁴ el-Halil, *a.g.e.*, I, 58.

⁴⁵ *a.g.e.*, I, 58.

⁴⁶ Sibeveyh, *a.g.e.*, II, 405.

⁴⁷ *a.g.e.*, II, 405.

⁴⁸ *a.g.e.*, II, 405.

El-Halil'e göre harflerin mahreçlerine ve bölgelerine göre sıralaması şu şekildedir:

ء، ي، ا، و، م، ب، ف، ن، ل، ر، ث، ذ، ظ، ث، د، ط، ز، س، ص، ض، ش، ج، ك، ق، غ، خ، هـ، ح، ع

Bölgelerine göre harflerin tasnifi ise şu şekildedir.

هـ، ح، ع	Boğaz harfleri (el-Hurûfu'l-halkiyye)
غ، خ	“ “ “ “
ك، ق	Lehevî harfler / Dil kökü harfleri (Küçük dil harfleri)
ض، ش، ج	Şecrî harfler
ز، س، ص	Eseli harfler (Dil ucu harfleri)
ت، د، ط	Nit'î harfler (Diş harfleri)
ث، ذ، ظ	Lisevî harfler (Diş eti / Pelteksi harfler) Çağdaş dilciler bunlara “hurûfu mâ beyne'l-esnân / diş arası harfleri” der.
ن، ل، ر	Zelkî harfler Dil ucu harfleri)
م، ب، ف	Şefevî harfler (Dudak harfleri)
ي، و، ا	İllet harfleri. Hevâiyye, <i>hurûfu'l-cevf</i> / Cevfiyye
ء	Havadadır, nispet edileceği bir bölge yoktur.

el-Halil'in seslerle ilgili görüş ve düşüncelerinin inceleme ve test etmeye dayalı ilk veriler olması nedeniyle onun çalışmalarının Arap sesbilimin oluşumundaki ilk aşamayı oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. el-Halil'in görüş ve değerlendirmeleri kendisinden sonraki dilcilere de esin kaynağı olmuştur. Nitekim Sibeveyh, İbn Cinnî ve ez-Zemahşerî gibi dilcilerin onu takip ettikleri görülür. Öte yandan çağdaş dilcilerin elde ettikleri ilmi deneyimler de harflerin tasnifi konusunda el-Halil'in yönteminin ilmi ve mantıkî olduğunu, onun ulaştığı sonuçların son derece önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu yöntem, temelde harflerin mahreçlerini belirleme esasına dayanır. Harflerin mahreçlerini belirleme konusunda, sesi kaydeden en modern cihazlara sahip olan çağdaş dilcilerin yöntemi, yanında bu tür cihazların bulunmadığı bir dönemde çalışmasına başlayan el-Halil'in yönteminden hiç kuşkusuz daha bilimseldir⁴⁹. Ancak bütün bunlara rağmen ulaştığı neticeler dikkate alındığında el-Halil sesbilimin önderidir⁵⁰.

IV-el-Halil'e Göre Harflerin Sıfatları

⁴⁹ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî*, 112.

⁵⁰ Halil İbrâhîm el-'Atiyye, *Fi'l-Bahsi's-Savti 'inde'l-'Arab*, Dâru'l-Câhiz, Bağdat, 1983, s. 53, 110.

1-Ünsüz (sahîh) ve Ünlü (hevâî) harfler:

el-Halîl b. Ahmed harfleri test ederken onların tek bir karakterde olmayıp farklı sıfat ve özelliklere sahip olduklarını, bazı harfleri diğerlerinden ayıran özelliklerinin bulunduğunu tespit etmiş ve harfleri *el-hurûfu's-sihâh* ve *el-hurûfu'l-hevâiyye* olmak üzere ikiye ayırmıştır.

el-Halîl şöyle der: “Arapça’da 29 harf vardır. Bunlardan 25’i sahîh harftir ki bunların belirli bölgeleri ve boğumlanma noktaları vardır. Dört harf ise boşluktadır. (Cevf: boğaz ve ağız boşluğu). Bunlar vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze’dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğu arasından çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinden olmadığı için *cevf* diye isimlendirilmiştir. Bunlar ancak boğaz ve ağız boşluğundan çıkar. Elif-i leyyine, vâv ve yâ hevâidir. Yâni bu harfler boşluktadır”⁵¹.

el-Halîl b. Ahmed vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze’yi *illet harfi* olarak nitelendirmiştir⁵². el-Halîl’den sonraki dilciler de bu taksimi benimsemişler, çağdaş dilciler de harflerin taksiminde savâmit (ünsüzler) ve savâit (ünlüler) şeklinde bir tasnif yapmak sûretiyle el-Halîl’i takip etmişlerdir. Nitekim dikkatle incelendiğinde çağdaş dilcilerdeki savâmit’in, el-Halîl b. Ahmed’deki sahîh harfler’e, savâit’in de hevâî harflere tekâbüle ettiği görülür⁵³.

2-Akıcı ve Telaffuzu Kolay Harfler

el-Halîl, harflerin sıfatlarını inceledikten sonra bazı harflerin kelimelerde çok sık tekrarlandığını görmüş, bunlardan üçü dil ucundan çıkan harfler olduğu için bunlara “dil ucu harfleri” anlamında *el-hurûfu’z-zelkiyye* adını vermiştir. Bunlar râ, lâm ve nûn’dur. Üç tanesi de fâ, bâ ve mîm’dir. Bunlara ise “dudak harfleri” anlamında *el-hurûfu’s-şefeviyeye* adını vermiştir. İki dudak ve dilin kaslarının esnekliği sebebiyle bu harflerin telaffuzu kolaydır.

el-Halîl şöyle der: “Dil ucu ve dudak harflerinin altı tane olduğunu bil. Bunlar: râ, lâm, nûn, fâ, bâ ve mîm’dir. Konuşmadaki güzellik ve akıcılık dil ucu ve dudaklarla olduğu ve bu harfler de dil ucu ve dudaklardan çıktığı için bunlar “dil ucu harfleri” (*el-hurûfu’z-zelkiyye*)’dir. Dil ucu ve iki dudak bu altı harfin boğumlanma noktalarıdır. Bunlardan râ, lâm ve nûn *zelkî* harflerdir. Bunlar dil ucu ile ağız boşluğunun başladığı noktadan çıkar. Fâ, bâ ve mîm harfleri ise dudak harfleri (الحرروف الشفوية)’dir. Bunların mahreci iki dudak arasındadır. Sahîh harflerden

⁵¹ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 57.

⁵² *a.e.*, I, 59.

⁵³ Hullî, *a.g.m.*, s. 213.

sadece bu üç harfte iki dudak çalışır. Dil ise sadece râ, lâm ve mîm’de hareket eder”⁵⁴.

el-Halîl, konuşmadaki akıcılığın dil ucu ve dudaklardan kaynaklandığı görüşündedir. Dil ucu ve dudaklar bu harflerin boğumlanma noktaları olduğu için el-Halîl bu altı harfin hepsini de zelkî kabul etmiştir. el-Halîl’e göre içerisinde zelkî harflerden biri olmayan rubâî (dört harfli) veya humâsî (beş harfli) kelimelerin muhdes (yeni) ve mubtede’ (sonradan ortaya çıkma)dır. el-Halîl yaklaşık on kadar kelimeyi bu kuraldan istisnâ etmiştir ki örneğin “عَسْجَدُ / altın” kelimesi bunlardan biridir⁵⁵.

Çağdaş dilciler bu harflerin mahreç olarak birbirine yakın olmakla birlikte, fonetik netlik açısından aynı olduğu ve bunların savâmit (ünsüzler)’in en açık ve en net olanları olduğu ve bu yönüyle savâit (ünlü harfler)’e benzedikleri görüşündedirler⁵⁶.

3-Tonlu (الطلق) ve Tonsuz (الصتم) harfler

el-Halîl b. Ahmed, bu 6 harfin dışında kalan ünsüzleri “talk harfler” ve “sutm harfler” olmak üzere göre ikiye ayırır. Talk harfler iki tane dir. ‘ayn (ع) ve kâf (ق). Çünkü el-Halîl’e göre, bu iki harf harflerin en açığı ve ton olarak en kalınıdır. Sutm harfler ise geri kalan diğer sesli harflerdir⁵⁷.

el-Halîl b. Ahmed kök harfleri içerisinde zelâka harflerinden biri bulunmayan bir kelimenin harfleri arasında ع ve ق harflerinin bulunmasının güzel olduğu görüşündedir. Çünkü bu iki harf harflerin en açığı ve en kalın tonlusu olduğundan içerisinde yer aldığı kelimeyi güzelleştirir. Bu harflerin biri veya ikisi bir kelimenin yapısında bir araya gelirse bu iki harfin güzel ve netliğinden dolayı kelimenin yapısı güzelleşir⁵⁸.

4-Patlı Harfler:

el-Halîl’e göre ‘ayn ve kâf açık ve net iki harftir. el-Halîl ‘ayn ve kâf harflerinden sonra diğer dört harften bahseder ki bunlar: Dâl (د), sîn (س), tâ (ط) ve tâ (ت)’dir. Bu harfler hakkında şöyle der: “Eğer bir kelime isimse, onda ‘ayn ve kâf’ın gerekliliği yanında sîn ve dal harfinin de bulunması gerekir. Çünkü dâl (د), tî (ط)’nın katılık ve kalınlığından incelmış, tâ (ت)’nin kısıklığından yükselmiş ve böylece güzel olmuştur. Zây (ز) ve sâd (ص)’in mahreci arasında bulunan sîn (س)’in durumu da böyledir”⁵⁹.

⁵⁴ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 51, 52.

⁵⁵ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 52, 53.

⁵⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü’l-Lügaviyye*, 64.

⁵⁷ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 53.

⁵⁸ *a.e.*, I, 57.

⁵⁹ *a.e.*, I, 53, 54.

el-Halil'e göre rubâ'î (dört harfli) veya humâsî (beş harfli) kelimeler içersinde zelkî harfler veya talk harfleri (ق ، ع ، ح) ya da dâl veya sîn harflerinden biri mutlaka bulunur⁶⁰. Örneğin "عَسَجْدٌ /altın" kelimesinde bu harflerden 'ayn, sîn ve dâl bir araya gelmiş ve kelimenin sesi güzelleşmiştir.

5-Yumuşak harfler (Lîn Harfleri):

el-Halil, هـ'yi lîn (yumuşaklık) sıfatı ile niteler. Ona göre bu harf bir nefestir. Bu harfte hiçbir zorluk yoktur⁶¹. Bunda hette veya hehhe sıfatı da vardır⁶². Çağdaş dilcilere göre ise hâ sırf bir nefes sesidir. Hâ ihtikâki (sürtünmeli), hancerî, mehmûs, sâmit bir sestir⁶³.

6-Hemze:

el-Halil b. Ahmed hemze'yi boğazın en aşağısındaki harf saymış, ancak hemze'nin tahfif, teshîl, ve hazf gibi durumlarından söz etmiş ve hemze'yi mehtûte ve mazgûte sıfatlarıyla nitelemiştir⁶⁴.

Çağdaş dilcilere göre hemze, gırtlak deliğinin tam kapanmasıyla ortaya çıkan şiddetli bir sestir. Sonra gırtlak deliği açıldığında hemze'nin ortaya çıkardığı ânî ses duyulur⁶⁵. Bu, ses tellerindeki havanın salıverilmesinden doğan patlayıcı bir sestir⁶⁶.

7-Ötümlü (المجهورة) ve Ötümsüz (المهموسة) harfler:

el-Halil, mehmûs ve mechûr harfin sıfatlarını anlatsa da, el-'Ayn adlı eserinde açıkça mehmûs ve mechûr terimlerini kullanmamış, fakat öğrencisi Sibeveyh bu terimleri kullanmıştır. Sibeveyh'e göre mechûr harf, mahrecinden çıkışı esnasında mahrece itimadı kuvvetli olan ve nefesin akmasını engelleyen harfler, mehmûs ise çıkış noktasına dayanması zayıf olan ve kendisiyle nefes akan harflerdir⁶⁷. Sibeveyh'in mechûr ve mehmûs seslerle ilgili yaptığı bu tanımlamalar Batılların yaptıkları tanımlamalarla da örtüşür (voiced-voiceless). Nitekim onun bu konudaki tasnifi müsteşriklerin de dikkatlerini çekmiş, Arapça sesleri tasnif ederek bunları diğer Sâmi dillerdeki seslerle kıyaslamaya çalışan pek çok araştırmacı onun değerlendirmelerini esas almıştır⁶⁸.

⁶⁰ a.e., I, 54.

⁶¹ a.e., I, 54.

⁶² a.e., I, 57.

⁶³ Mahmûd Sa'rân, 'İlmü'l-Lüga, 195; Kemâl Bişr, a.g.e., 156.

⁶⁴ el-Halil, a.g.e., I, 52.

⁶⁵ İbrâhîm Enis, el- Esvâtü'l-Lügaviyye, 91; Hemze konusunda ayrıca bkz. İsmail Durmuş, "Hemze", DİA, 190-193.

⁶⁶ Hilmi Halil, et-Tefkîrû's-Savti 'inde'l-Halil, 51.

⁶⁷ Sibeveyh, a.g.e., II, 405.

⁶⁸ el-Hâzîmî, a.g.m., s. 356.

el-Mahzûmî, *el-Kitâb*'da ses konusuyla ilgili olarak Sibeveyh'in bütün söylediklerinin hocası el-Halîl'in ilmi olduğu görüşündedir⁶⁹. Çünkü el-Halîl hiç tartışmasız bu ilmin üstadıdır ve Sibeveyh de bu ilmi ondan almıştır. Tarihçilerin hepsi Sibeveyh'in ilmi el-Halîl'den aldığını ifade ederler⁷⁰.

Mechûr harfler 19 tanedir. Bunlar: Hemze (ء), elif (ا), 'ayn (ع), gayn (غ), kâf (ك), cîm (ج), yâ (ي), dâd (ض), lâm (ل), nûn (ن), râ (ر), tâ (ط), dâl (د), zây (ز), dâd (ض), zâl (ذ), bâ (ب), mîm (م) ve vâv (و) harfleridir.

Mehmûs harfler ise, 10 tanedir. Bunlar: hâ (هـ), hâ (ح), hâ (خ), kâf (ك), şîn (ش), sîn (س), tâ (ت), sâd (ص), sâ (ث), fâ (ف) harfleridir⁷¹.

Çağdaş dilcilere göre "cehr" ve "hems" sıfatlarıyla ses tellerinin titremesi veya titrememesi kastedilir⁷². Onlara göre mechûr ses, kendisiyle ses tellerinin titreştiği, mehmûs ses ise kendisiyle ses tellerinin titreşmeyip, telaffuzu esnasında bir çınılama veya yankı (renîn) duyulmayan seslerdir⁷³.

el-Halîl *el-Ayn* adlı eserinde, *cehr* ve *hems* terimlerinden açıkça söz etmez. Hatta bu nedenle cehr ve hems sıfatlarını çağdaş dilcilerin belirlediği şekliyle tam olarak bilmemekle itham edilir⁷⁴. Ancak es-Suyûtî'nin *el-Muzhîr*'de İbn Keysân'dan yaptığı ve daha önce geçen bir rivayet el-Halîl'in hems ve cehr sıfatlarını bildiğini göstermektedir. Rivayete göre İbn Keysân şöyle der: "Birinin el-Halîl'den rivâyetle şöyle dediğini duydum: Hemze'yle başlamadım. Çünkü hemze noksanlaşır, değişir ve hazfe uğrar. Elif'le de başlamadım. Çünkü elif, ne bir isim ne de bir fiilde -zâid veya mübdel olması hariç- kelime başında gelmez. Hâ (هـ) ile de başlamadım. Çünkü o *mehmûsdur*, hafidir, onun sesi yoktur. Bu yüzden ikinci bölgeye indim. Orada 'ayn ve hâ (ح) vardı. Bu iki harfin en açık ve net olanının 'ayn olduğunu gördüm ve te'lif güzel olsun diye el-'ayn'la başladım"⁷⁵.

Mehdî el-Mahzûmî, el-Halîl'in bazı harfleri nefesin kendisiyle aktımadığı (mechûr) harfler, bazısının da kendisiyle nefesin aktığı mehmûs

⁶⁹ Hullî, *a.g.m.*, s.220.

⁷⁰ 'Abdülvâhid b. 'Alî Ebi't-Tayyib el-Lügavî (ö. 351/), *Merâtibü'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, II. Baskı, Kahire, 1394/1974, s. 106; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî el-Endelüsî (ö. 379/), *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Dârü'l-Me'arif , Mısır, 1973, s. 67; Târihu Bağdâd, XII, 197; Nüzhetü'l-Elibbâ', 54; Hadice el-Hadisî, *Sibeveyh Hayâtühü ve Kitâbühü*, Darü'l-Hürriyye, Bağdat, 1975, s. 40.

⁷¹ Sibeveyh, *a.g.e.*, II, 405.

⁷² İbrâhîm Enis, *el-Esvâtü'l-Lügaviyye*, 20; Hilmi Halîl, *et-Tefkîrû's-Savtî 'inde'l-Halîl*, 49.

⁷³ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî*, 114.

⁷⁴ Hilmi Halîl, *et-Tefkîrû's-Savtî 'inde'l-Halîl*, 49.

⁷⁵ Suyûtî, *el-Muzhîr*, I, 90.

harfler olarak gördüğünü ve kendisiyle nefesin aktığı harflerin de 10 tane olup, Halil'in bunlara *mehmûs harfler* adını verdiğini söyler⁷⁶. el-Halil'e göre mehmûs harfler mechûr olanlara göre daha yumuşaktır ve nefes bu harflerle birlikte akar. Hems harfleri sesin yükseltilmesi durumunda cehr harflerinin altında olur⁷⁷.

Özetle ifade edecek olursak, el-Halil'e göre harfler 29 tane olup, iki kısma ayrılır. Bunların 25 tanesi sahîhdîr (ünsüz). Bunların ağızda belli bölgeleri ve boğumlanma noktaları vardır. Dört harf ise cevfdîr (ünlü). Bunlar: vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze'dir⁷⁸. Bunlar *illet harfleri*'dir⁷⁹. el-Halil'e göre, kelime ya sahîh ya da illetlidir. İçerisinde dört illet harfinden bir bulunmayanlar sahîh, içerisinde bu dört illet harflerinden biri veya bir kaç bulunana kelimeler ise illetli kelimelerdir⁸⁰.

Sibeveyh *el-Kitâb* adlı eserinin sonunda, el-Halil'in seslerle ilgili görüşlerini dikkat ve titizlikte özetlemiştir⁸¹, sonra İbn Cinnî gelmiş, o da el-Halil ve Sibeveyh'in izini takip etmiştir. Daha sonra gelen dilciler ise bu bilgileri bu kaynaklardan almışlardır. Seslerle ilgili eserlerin neredeyse tamamının el-Halil, Sibeveyh ve İbn Cinnî'nin görüşlerine ve söylediklerine dayandığı görülür.

İbrâhîm Enîs, İbn Cinnî'den sonra gelen dilcilerden ses konusunu ele alanlar içerisinde *ez-Zemahşerî'nin el-Mufasssal*, İbn Sinâ'nın *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*, ve es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm*'unda söylediklerinin kayda değer olmakla birlikte, bunların el-Halil ve Sibeveyh'in söylediklerinden pek de farklı bir şey söylemediklerini, sadece İbn Sinâ'nın felsefe, müzik, anatomi ve tıp ilmindeki derin bilgisi sebebiyle harflerin her birinin mahreçlerini ayrı ayrı belirlediğini ifade eder⁸².

V-Harflerin Uyum ve Uyumsuzluğu

el-Halil harflerin her birinin diğer harflerle ilişkisinde bir takım özelliklere sahip olduğunu, bu durumun bazı harflerde zayıflayıp bazı harflerde kuvvetlendiğini, bazı harflerin bazıları ile uyduğunu, bazıları ile uyuşmadığını veya kendisinden önce gelirse kabul etmediğini ancak sonra gelir ya da ikisi arasında bir fâsıla olursa kabul ettiğini ortaya koymuştur.

⁷⁶ Hullî, *a.g.m.*, s. 219.

⁷⁷ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî*, 113.

⁷⁸ el-Halil, *a.g.e.*, I, 57.

⁷⁹ *a.e.*, I, 59.

⁸⁰ *a.e.*, I, 59, 60.

⁸¹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Lügaviyye*, 89.

⁸² Enîs, *a.g.m.*, s. 47.

el-Halil genel olarak harflerin mahreçlerindeki yakınlığın birbirlerinden ayrılma (tenâfür) sebebi olduğuna dikkat çekmiş, belagat alimleri de bunu el-Halil'den almışlardır. Örneğin el-Hafâcî (ö.466/1073) harflerin mahreçlerinin uzak olmasını *fesâhat*'in temel şartı saymıştır⁸³. el-Halil bazı harflerin diğer bazı harflerle yanyana geldiğinde, onlara katılarak *idğâm* meydana geldiğine, bazı harflerin ise diğerleriyle değiştirilerek *ibdâl* ve *i'lâl* meydana geldiğine dikkat çekmiştir. el-Halil bütün bunları öğrencilerine yazdırmış, ondan sonra gelen âlimler ise, onun metodunu kendilerine bir rehber edinmiş, eserlerini onun sözleriyle süslemişler, ondan gelen bütün bu bilgileri temel bir ilke olarak almışlar ve küçük bazı teferruatlar dışında bunların tartışmasını bile yapmamışlardır. el-Hullî'nin ifadesine göre, el-Ferrâ' ve Ahfeş *Me'âni'l-Kur'an*'larında, el-Muberrid *el-Kâmil* ve *el-Muktedab*'ında, el-Ezherî *Tehzîbu'l-Luga*'da, İbnü's-Serrâc *el-Usûl*'de, Ebû Ali el-Fârisî *el-Mesâilu'l-Bağdâdiyyât*, *el-Mesâilu'l-Azudîyyât*, *el-Mesâilu'l-Askerîyyât* ve *et-Tekmile* adlı eserlerinde, İbn Cinnî *el-Hasâis*, *el-Munıf* ve *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb* adlı eserlerinde, Cevherî *es-Sihâh*'ında, İbnü'l-Hâcib *eş-Şâfiye*'de, Radî el-Esterâbâzî *Şerhu's-Şâfiye*'de, es-Sekkâkî *Miftâhu'l-'Ulûm*'de, İbn Manzûr *Lisânu'l-'Arab*'da ... aynı yöntemi takip etmişlerdir⁸⁴.

Harflerin uyumu ile ilgili olarak el-Halil'in ortaya koyduğu hususları şöylece sıralayabiliriz:

1-'Ayn (ع) ve hâ (ح) harfleri mahreçleri bir birine çok yakın olduğu için, arada başka bir harf olsa bile, aynı kelimedede bir araya gelmez⁸⁵. Ancak iki ayrı kelime kısaltma (naht) yoluyla tek bir kelimeye dönüştürülürse burada yan yana gelebilir. Örneğin *عَلَى* yerine " *حَيْعَل* /felaha çağır" fiilinde olduğu gibi⁸⁶. el-Halil bunları *عَبْدُ شَمْسٍ* / Abdüşems yerine kullanılan *عَبْدُ قَيْسٍ* ve *عَبْدُ قَيْسٍ* / Abdükays yerine kullanılan *عَبْسِي* ya da *عَبْسِي* ve *عَبْسِي* kelimelerine benzetir⁸⁷.

2-'Ayn (ع) ile hâ (ح) harfi arada bir fâsıla olmadığı veya 'ayn önce gelmediği sürece aynı kelimedede yanyana gelmez. Örneğin *هَرَاع* (tedirgin oldu) kelimesinde arada fâsıla olduğu için, *عُنُّ* (renkli yün) kelimesinde ise 'ayn önce geldiği için bu iki harf yan yana gelmiştir⁸⁸.

⁸³ Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muhammed b. Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073), *Sırru'l-Fesaha*, nşr. 'Abdü'l-Müte'âl es-Sa'îdî, Kahire, 1372/1953, s. 57; ; Süyûtî, *el-Muzhir*, I, 53.

⁸⁴ Hullî, *a.g.m.*, s. 223.

⁸⁵ el-Halil, *a.g.e.*, I, 60, 96.

⁸⁶ *a.e.*, I, 60.

⁸⁷ *a.e.*, I, 60, III, 5.

⁸⁸ Mehdi el-Mahzûmî, *'Abkariyyün mine'l-Basra*, 43.

3-‘Ayn (ع) ve gayn (غ) aynı kelimedede yanyana gelmez⁸⁹.

4-Hâ (ح) ile hâ (ه) harfleri mahreçleri birbirine çok yakın olduğu için aynı kelimedede yanyana gelmez. el-Halîl şöyle der: “Kök harfleri aslı olan bir kelimedede ح’dan sonra ه harfi gelmez. Bu durum Arapların dilinde çirkin düşer (kabih). Fakat iki ayrı kelimedede bir araya gelebilir. Örneğin حَيَّ هَلَّ sözünde olduğu gibi⁹⁰.”

5-‘Ayn (ع) ile hâ (خ) ne muzaafta ne de başka bir kelimedede yanyana gelmez⁹¹. Fakat hâ önce gelirse arkasından ‘ayn gelebilir. Örneğin بَع (kendini mahvetti) fiilinde olduğu gibi⁹².

6-Kâf (ق) ve kâf (ك) da bir kelimedede yan yana gelmez. Mahreçleri çok yakın olduğu için bu iki harfin yan yana gelmesi imkansızdır⁹³. Ancak Arapça dışında başka bir kelime olup da Arapçalaştırılanlar hâriç⁹⁴.

7-Kâf (ق) ve cîm (ج) harfleri arada bir fasıla olmadığı sürece, kâf ister önce gelsin, ister sonra gelsin bir araya gelmezler⁹⁵. Ancak Arapça’ya dışarıdan giren kelime bu kuralın dışındadır.

8-Dâd (ض) ve kâf (ك) harfleri arada bir fâsıla olmadığı veya kelime muzaf olmadığı sürece, aynı kelimedede yan yana gelmezler⁹⁶. Örneğin “ضحك (güldü) ve ضحك (zor), ضحك (bir tür hızlı yürüyüş) kelimelerinde olduğu gibi⁹⁷.”

9-Med harfleri olan elif, vâv ve yâ’dan önce bu harflere uygun harekeler gelir. Örneğin elif’den önce fetha, vâv’dan önce damme, yâ’dan önce ise kesre gelir. Çağdaş dîlciler bunlara savâit (ünlü) harfler adını verirler⁹⁸. Bunlar, öncesinde kendi cinsinden harekeler bulunan sâkin seslerdir.

10-Vâv ve yâ harfleri, birincisi sâkin olarak bir kelimedede yan yana geldiğinde, vâv ister yâ’dan önce isterse sonra olsun yâ’ya idgâm edilir.

⁸⁹ el-Halîl, *a.g.e.*, I, 61.

⁹⁰ *a.e.*, V, 3.

⁹¹ *a.e.*, I, 61.

⁹² *a.e.*, I, 121, 122, 123.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3 md. XI, 283.

⁹⁴ el-Halîl, *a.g.e.*, V, 6.

⁹⁵ *a.e.*, V, 6.

⁹⁶ *a.e.*, I, 56.

⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, gâf md. XI, 282.

⁹⁸ Hilmi Halil, *et-Tefkirü's-Savti 'inde'l-Halil*, 91.

Örneğin طَوَيْتُ den طَيِّ ile حَيَوَانٌ den حَيِّ kelimesinde olduğu gibi ki birincide vâv yâ'dan önce ikincide ise yâ vâv'dan öncedir⁹⁹.

el-Halil'e göre harfler arasındaki uyumsuzluk aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir.

a-Tam Uyumsuzluk

Uyumsuz Harfler	Açıklama
ع ح	Hiçbir kelimedede bir araya gelmez.
ع غ	“ “ “ “
ح هـ	“ “ “ “
ق ك	Arapça dışındaki bir kelime olup sonra Arapçalaştırılmış kelimelerde yan yana gelebilir.
ق ج	İster önce ister sonra gelmiş olsun kâf cümle yan yana gelmez. (Dahil kelimeler hariç).

b-Nakıs /Yarım Uyumsuzluk

Uyumsuz Harfler	Açıklama
ع هـ	Arada bir fâsıla olması veya 'ayn harfinin önce gelmesi durumunda yan yana gelebilir.
ع خ	Hâ önce gelirse yan yana gelebilir.
ض ك	Arada bir fâsıla olmadığı sürece aynı kelimedede yan yana gelmezler.

⁹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-Lüğa*, nşr. 'Abdüsselâm Hârûn ve arkadaşları, el-Mü'essesetü'l-Mısriyye el-'Âmme li't-Te'lif ve'n-Neşr, 1384/1964, I, 52.

Sonuç:

el-Halil daha önce kimsenin yapmadığı bir şekilde harflerin mahreçlerini esas alarak, boğazın en aşağısından dudağa kadar, harflerin mahreçlerini belirlemiş ve *el-'Ayn* isimli sözlüğünü bu esasa göre oluşturmuştur. el-Halil sesin oluşumunun akciğerlerden dudaklara doğru gelen havadan meydana geldiğini, havanın kesildiği noktada sesin oluştuğunu, bazı harflerin ise boğaz ve ağız boşluğundan olduğunu çok önceden ortaya koymuştur.

el-Halil, harfleri gerek tek başına ve gerekse kelime içerisindeki kullanılışları yönüyle incelemiş, sonraki dölçiler de onun bu yöntemini takip etmişlerdir. el-Halil harfleri konuşma organlarındaki boğumlanma noktalarına göre bölgelere ayırmış ve bu bölgelere *hayyiz* adını vermiştir. Harfler içerisinde vâv, yâ ve elif'in bölgesi yoktur. Bunlar boğaz ve ağız boşluğundan harflerdir.

el-Halil, bazı harflerin telaffuzunun dile kolay, bazılarının ise zor olduğunu, konuşma esnasında râ, lâm, nûn, fâ, bâ ve mîm harflerinin daha çok kullanıldığını tespit etmiştir. el-Halil'e göre içerisinde bu harflerden veya ayn (ع) ya da kâf (ك) harflerinden biri bulunmayan rubâi veya humâsi kelimeler muhdes (uydurma)dır. el-Halil bazı harfleri *mazgûte*, *mehtûte*, *heşşe* ve *hevâiyye* gibi sıfatlarla nitelemiş, kelimeleri ilk kez *sahih* ve *mu'tel* şeklinde bir ayırma tâbi tutmuş, kök harfleri içerisinde illet harflerinden biri bulunmayan kelimelere *sahih*; illet harflerinden biri bulunan kelimelere ise *mu'tel* adını vermiştir. İlet harfleri vâv, yâ, elif ve hemzedir. Harfler içerisinde birbiriyle uyumlu harfler olduğu gibi, uyumsuz harflerin de bulunduğunu, bazı harflerin diğer bazı harflere katılarak *idgam* meydana geldiğini, bazı harflerin de diğer bazı harflere dönüşerek *ibdâl* ve *i'lâl* meydana geldiğini ortaya koymuştur. Nitekim bu değişiklikler seslerin sahip oldukları bazı özellik ve sıfatlardan kaynaklanan fonetik olgulardır.

el-Halil'den önce hiç kimse bu konuları onun ele aldığı şekilde ele almamıştır. Sonraki dölçilerin sesler ve seslerle ilgili konular hakkında yaptıkları belki de el-Halil'in anlattığı şeylere bazı düzeltmeler veya harfleri onun dahil ettiği yerlerden çıkarıp başka yere dahil etmekten ibaret kalmıştır. Kısacası el-Halil, sesbilimin üstâdı ve öncüsüdür. Bu ilim alanında onu Sibeveyh ve İbn Cinnî izler.